

The Analysis of Linguistic Features of Eastern Variety of Persian Language in Amir Khosrow Dehlavi's *Shirin* and Khosrow in comparison with Nizami Ganjavi's *Khosrow* and *Shirin*

Vahid Idgah Torghabehi*

Homa Moradinasab**

Abstract

Works of Amir Khosrow Dehlavi are full of distinctive linguistic features that some of them can be related to Eastern Variety of Persian Language. Amir Khosrow Dehlavi and Nizami came from two different periods of time and geographical environments; East and Northwest of Iran. This paper tries to answer these main questions that what are the most prominent linguistic features of Amir Khosrow Dehlavi's *Shirin* and *Khosrow* and to what extent these linguistic differences between *Shirin* and *Khosrow* and *Shirin* can be attributed to the East and the West of Persian language territory. Research findings show a significant relationship between some specific linguistic features in the poems and geographical environments of their composers. For authors, these distinctions are often related to the phonetics and vocabulary and are less related to syntax and phrasing. For instance, the Elision of the initial consonant "Nun", the use of "Nun Sākin" before the relative verb "ast", sukoon or Harekat of some letters, and the specific use of "Istad" can be seen in Amir Khosrow's poetry and is absent in Nizami's poetry. We can also mention the words "Tah" which means "under", "Farvēš", "Tu/Tuy", "Xale", "Govārān", "Piš oftād", "Har Hame", "Xeyrbād" and "Pičāk".

* Assistant Professor of Persian Language and Literature, University of Tehran, Tehran, Iran,
vahid.idgah@ut.ac.ir

** Master Student of Persian Language and Literature, University of Tehran, Tehran, Iran (Corresponding
Author), homa.moradinasab@ut.ac.ir

Date received: 10/09/2024, Date of acceptance: 21/12/2024

Keywords: Nizami Ganjavi, Amir Khosrow Dehlavi, Khosrow and Shirin, Shirin and Khosrow, Linguistic Varieties, Stylistics.

Introduction

Among the common methods for naming and classifying poetic styles, naming based on historical time and geographical environment is very common. By considering two main factors including the time and place of texts, their linguistic features can be compared with each other. In the present article, we have focused on the linguistic characteristics of Amir Khosrow Dehlavi and sought to find the most prominent linguistic differences between him and Nizami, which belongs to two different geographical areas.

Materials & Methods

The current research is a textual analysis which uses both quantitative content analysis and computational methods. The descriptive-analytical method will be used for text-analysis. This means that in some parts where the introduction, terminology and background of the research are stated, the descriptive method is used. Furthermore, whenever evidence is brought from the text and the words of other researchers is quoted, the descriptive method is followed. In addition, there are some parts that deal with the analysis of available data and findings, in order to reviewing, comparing and concluding them. In these sections, analytical method will be used. For the purpose of information gathering, authoritative sources including books, magazines, and online published papers and articles are resorted.

Discussion & Result

In the current research, studying the linguistic features of poems consists of two sections; phonetics and vocabulary. In doing so, some specific pronunciations will be studied in the works of Amir Kosrow Dehlavi and Nizami Ganjavi who lived in two different environments. Secondly, the lexical features will be sought. In this case, some particular vocabulary may be found that originated from the mentioned areas. The research findings show that there is a meaningful relation between the linguistic features of Amir Khosrow Dehlavi (at the phonological and lexical level) and his geographical environment.

Conclusion

Examining the linguistic features of *Shirin and Khosrow* in comparison with *Khosrow and Shirin*, some linguistic differences were obtained that can be related to the geographical differences between the two varieties of Persian language; Eastern and Northwestern. Among the phonetic features of Shirin and Khosrow, we can mention the Elision of the initial consonant "Nun", the use of "Nun Sākin" before the relative verb "ast", sukoon or Harekat of some letters. Also, some words in the poetry of Amir Khosrow and Nizami have different meanings. For example, the different use and meaning of "kūb", "āšām" and "nifeh/lifeh" is notable in Shirin and Khosrow and Khosrow and Shirin. Among the specific words of Nizami and the northwestern region, we can mention "Amudan" and "Yaqlaq", and among the distinctive words of Amir Khosrow Dehlavi and the eastern and northeastern regions, we can mention the words "Tah" which means "under", "Farvēš", "Tu/Tuy", "Xale", "Govārān", "Piš oftād", "Har Hame", "Xeyrbād" and "Pičāk". Evidence shows that there may be linguistic similarities between the two regions of Azerbaijan in the northwest and the regions of Rey and Isfahan. Understanding the linguistic similarities and differences in each geographical area requires more extensive research on different varieties of the Persian language.

Bibliography

- Abdu'l-Razzaq Isfahani, Jamal-al Din (1941), *Divan*, eds. Hassan Vahid Dastgerdi, Tehran: Armağan. [in Persian]
- Anarjani, Ruhi (1954), "Resale-ye Ruhi-e Anarjani with edition and introduction by Saeed Nafisi", *Farhang-e Iran Zamin*, no. 2. [in Persian]
- Anvari (1985), *Divan*, eds. Saeed Nafisi, Tehran: Piruz. [in Persian]
- Asadi Tusi, Abu Mansur 'Ali Ebn-e Ahmad (1940), *Loghat-e fors*, eds. Abbas Eqbal Ashtiani, Tehran: Majles. [in Persian]
- Attar Neishaburi, Farid od-Din (1962), *Divan*, eds. Taqi Tafazzoli, Tehran: Anjoman-e Asar-e Melli. [in Persian]
- Bahar, Mohammad Taqi (2014), *Sabk-Shenasi ya tarikh-e tatavvor-e nasr-e Farsi (Stylistics or The history of change in Persian prose)*, Tehran: Zavvar. [in Persian]
- Baylaqani, Mojir-al-Din (1979), *Divan*, eds. Mohammad Abadi, Tabriz: Institute of history and Culture of Iran. [in Persian]
- Bukhari, Am'aq (1960), *Divan*, eds. Saeed Nafisi, Tehran: Foroughi. [in Persian]
- Dekhoda, Ali-Akbar (1998), et.al, *Loghat Name-ye Dekhoda*, under the supervision of Mohammad Moin and Seyyed Jafar Shahidi, Tehran: University of Tehran. [in Persian]

- Dehlavi, Hasan (1973), *Divan of Hasan Sajzi Dehlavi*, eds. Masoud-Ali Mahvi, Heydar-Abad in India: Maktaba Ebrahime Mission Paris. [in Persian]
- Dehlavi, Amir Khosrow (1982), *Divan of Amir Kosrow Dehlavi*, eds. Saeed Nafisi, Tehran: Javidan. [in Persian]
- Dehlavi, Amir Khosrow (1983), *Khamse-ye Amir Khosrow Dehlavi*, eds. Amir-Ahmad Ashrafi, Tehran: Shaghayegh. [in Persian]
- Dehlavi, Amir Khosrow (2001), *Majnun and Leyli*, eds. Mohsen Baqbani, Qom: Zafar. [in Persian]
- Enju Shirazi, Jamal-al-Din Hossein (1972), *Fahang-e Jahangiri*, eds. Rahim Afifi, Mashhad: University of Mashhad. [in Persian]
- Firoozbakhsh, Pejman (1962), *Fahlawiyyat*, Tehran: Dr. Mahmoud Afshar. [in Persian]
- Ghaznavi, Sayyed Hassan (1983), *Divan*, eds. Mohammad-Taqi Madarres Razavi, Tehran: Asatir. [in Persian]
- Idgah Torghabehi, Vahid (2022), *Pronunciation in old Persian poetry: Using poetry to determine Old Pronunciations*, Dr. Mahmoud Afshar Foundation in collaboration with Sokhan. [in Persian]
- Kasravi, Ahmad (2006), *Azeri or the Ancient Language of Azerbaijan*, Tehran: Hezar Kerman. [in Persian]
- Khaqani, Badil ibn Ali (2003), *Divan of Khaqani Sharvani*, eds. Zia-ud-Din Sajjadi, Tehran: Zavvar. [in Persian]
- Moin, Mohammad (2002), *Farhang-e Farsi*, Tehran: Adna: Ketab-e Rah-e Now. [in Persian]
- Molavi, Jalal ud-Din Mohammad (1978), *Masnavi Ma'navi*, eds. Hossein Pejman Bakhtiari, Tehran: Tolou. [in Persian]
- Molavi, Jalal ud-Din Mohammad (1997), *Kulliyat-e Shams Tabrizi*, eds. Badiozzaman Forouzanfar, Tehran: Amirkabir. [in Persian]
- Monshi, Nasrollah, *Translation of Kalila va Dimna*, eds. Mojtaba Minovi Tehrani, Tehran: Amirkabir. [in Persian]
- Natel khanlari, Parviz (2020), *Tarikh-e Zaban-e Farsi (Persian Language History)*, Tehran: Nashr-e Now. [in Persian]
- Neisari, Salim (2014), “Amir Khosrow Dehlavi's innovations in the composition of Persian words (taken from the Masnavi of Noh-Sephehr)”, *Shebh-e Gharre Journal* (Special issue of Name-ye Farhangestan), No. 2. [in Persian]
- Nizami Ganjei (1997), *Leyli and Majnun*, eds. Hassan Vahid Dastgerdi, Saeed Hamididan, Tehran: Qatre. [in Persian]
- Nizami Ganjei (1997), *Makhzanol Asrar*, eds. Hassan Vahid Dastgerdi, Saeed Hamididan, Tehran: Qatre. [in Persian]
- Nizami Ganjei (1999), *Khosrow and Shirin*, eds. Hassan Vahid Dastgerdi, Saeed Hamididan, Tehran: Qatre. [in Persian]
- Nizami Ganjei (1999), *Sharafname*, eds. Hassan Vahid Dastgerdi, Saeed Hamididan, Tehran: Qatre. [in Persian]

375 Abstract

- Nizami Ganjei (1999), *Ganjine-ye Nizami*, eds. Hassan Vahid Dastgerdi, Saeed Hamididan, Tehran: Qatre. [in Persian]
- Noshahi, Aref, Moshaveri, Zohre (2015), "Farsi in Pakistan", *Gozaresh-e Miras*, No. 72, 73. [in Persian]
- Ravaghi, Ali (1985), *Qods Quran*, Tehran: Institute of Shahid Mohammad Ravaghi. [in Persian]
- Ravaghi, Ali (2003), "Dialects and Persian Texts (1)", *Name-ye Anjoman*, No. 10. [in Persian]
- Ravaghi, Ali (2003), "Dialects and Persian Texts (1)", *Name-ye Anjoman*, No. 11. [in Persian]
- Ravaghi, Ali (2003), "Dialects and Persian Texts (1)", *Name-ye Anjoman*, No. 10. [in Persian]
- Ravaghi, Ali (2005 and 2006), "Fararoudi Persian Language Variety", *Ketab-e Mah-e Adabiat o Falsafeh*, No. 100, 101 and 102. [in Persian]
- Ravaghi, Ali (2007), "Typology (stylistics) of Persian Literary Texts", *Gozaresh-e Farhangestan-e Zaban va Adab-e Farsi*, No. 5. [in Persian]
- Ravaghi, Ali (2011), "Historical and Geographical Typology of Persian Language", *Roshd-e Amouzeh Zaban va Adab-e Farsi*, No. 98. [in Persian]
- Ravaghi, Ali (2015), "Typology of Persian Texts of Fararoudi (Mawaro anl-Nahri) Variety with a look to Ketab-e Ershad", *Ayene-ye Miras*, No. 39. [in Persian]
- Ravaghi, Ali (2016), "The Analysis of Heravi Variety with a Look at the Words of Sheikh ol-Islam in the Book Dar Hargez o Hamishe-ye Ensan", *Gzaresh-e Miras*, No. 4. [in Persian]
- Rayhaninia, Payman, Nooraei, Elyas, Saleman, Gholamreza (2022), "Syntactic Analysis of Narrative in Nezami's Khosrow and Shirin, Dehlavi's Majnoun and Lily, Feizi's Nell and Daman Based on Todorov's Theory", *Classical Persian Literature, Institute for Humanities and Cultural Studies (IHCS)*, Vol. 13, No. 1.
- Riahi, Mohammad-Amin (2002), "Notes on the Ancient Azerbaijani Language", *Political and Economic Information*, No. 181 and 182. [in Persian]
- Runi, Abu'l Faraj (1968), *Divan*, eds. Mahdavi Damqani, Mashhad: Bastan Bookstore. [in Persian]
- Saadi, Musharrif al-Din (1941), *Kulliyat-e Saadi*, eds. Mohammad-Ali Foroughi, Tehran: Brokhim. [in Persian]
- Salman, Mas'ud-e Sa'd-e (1960), *Divan*, eds. Rashid Yasemi, Tehran: Piruz. [in Persian]
- Salman, Mas'ud-e Sa'd-e (2011), *Divan*, eds. Mohammad Mahyar, Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. [in Persian]
- Sana'i Ghaznavi, Abu'l-Majd (1983), *Divan of Sana'i Ghaznavi*, eds. Madarres Razavi, Tehran: Sana'i Publication. [in Persian]
- Sana'i Ghaznavi, Abu'l-Majd (1950), *Hadiqa al-Haqiqah va Shari'at al-Tariqa*, eds. Madarres Razavi, Tehran: Sepehr. [in Persian]
- Sharvani, Jamal Khalil (1996), *Nozhat ol-Majales*, eds. Mohammad-Amin Riahi, Tehran: Elmi. [in Persian]

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

بررسی ویژگی‌های گونه شرقی زبان فارسی در شیرین و خسرو امیر خسرو دهلوی در مقایسه با خسرو و شیرین نظامی گنجوی

وحید عیدگاه طرهبه‌ای*

هما مرادی نسب**

چکیده

سروده‌های امیرخسرو دهلوی سرشار از ویژگی‌های تمایزبخش زبانی است که برخی از آن‌ها را می‌توان با گونه شرقی زبان فارسی مرتبط شمرد. امیرخسرو دهلوی و نظامی برخاسته از دو دوره زمانی و دو ناحیه جغرافیایی متفاوت شرق و شمال غرب ایران هستند. پرسش اصلی این است که برجسته‌ترین ویژگی‌های زبانی نمودیافته در شیرین و خسرو امیرخسرو دهلوی کدام است و تا چه حد می‌توان تفاوت‌های زبانی شیرین و خسرو و خسرو و شیرین را به تفاوت‌های شرق و غرب قلمرو زبان فارسی نسبت داد. یافته‌های پژوهش، نشانگر وجود ارتباط معناداری میان برخی از ویژگی‌های زبانی خاص این دو منظومه و ناحیه جغرافیایی سرایندگان آن‌ها است. به نظر نگارندگان، این تمایزها، اغلب به حوزه‌های آوایی و واژگانی زبان مرتبط‌اند و کمتر با نحو و جمله‌بندی ارتباط دارند. از میان ویژگی‌های آوایی و واژگانی، می‌توان به حذف صامت آغازین «ن»، کاربرد نون ساکن پیش از فعل ربطی «است»، سکون یا حرکت یافتن برخی از حروف‌ها، و کاربرد خاص «ایستاد» در شعر امیرخسرو دهلوی اشاره کرد که در شعر نظامی دیده نمی‌شود. نیز باید از لغت‌های «ته» به معنای زیر، «فرویش»، «توی / تو»، «خله»، «گواران»، «پیش‌افتاد»، «هر همه»، «خیرباد» و «پیچاک» یاد کرد که زبان امیرخسرو دهلوی را از زبان نظامی متمایز می‌کند.

* استادیار زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران، vahid.idgah@ut.ac.ir

** دانشجوی کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول)،

homa.moradinasab@ut.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۶/۲۰، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۰۱

کلیدواژه‌ها: امیرخسرو دهلوی، نظامی گنجوی، شیرین و خسرو، خسرو و شیرین، گونه‌های زبانی، سبک‌شناسی، گونه‌شناسی.

۱. مقدمه

یکی از راه‌های شناخت متون ادبی، بررسی و طبقه‌بندی آن‌ها بر اساس شباهت‌ها و تفاوت‌های موجود در حوزه‌های زبانی، ادبی و فکری است. بررسی‌دن زبان و سبک هر متن ادبی، نه تنها باعث شناخت متن‌های مشابه می‌شود، بلکه سبک‌ها و گونه‌های متفاوت را بیش‌ازپیش نمایان می‌کند و زمینه دقت بیشتر در شاخه‌هایی مانند تصحیح متون و نسخه‌شناسی را فراهم می‌سازد. با شناختی عمیق‌تر از ویژگی‌های سبکی یک شاعر، می‌توان از صحت انتساب برخی از آثار ادبی به او اطمینان حاصل کرد و از لغزش‌های احتمالی در انتساب نادرست اشعار و نوشته‌ها به شاعران و نویسندگان پیشگیری کرد.

در طول تاریخ، زمان و مکان دو عنصر سازنده و تأثیرگذار بر زبان و ادبیات فارسی بوده‌اند. تاکنون نگارندگان کتاب‌های سبک‌شناسی با در نظر گرفتن زمان پدید آمدن متون ادبی، آن‌ها را در دوره‌های مختلف سبکی جای داده و ویژگی‌های مشترک و متفاوت سبکی را بررسی کرده‌اند.

عنصر مکان نیز عاملی دیگر بوده که همواره در مطالعات سبک‌شناختی مورد توجه قرار گرفته است. برای مثال، در منابع سبک‌شناسی، نویسندگان علاوه بر زمان، به مکان نیز توجه داشته‌اند و دوره‌های سبکی را بر همین اساس، «سبک خراسانی» و «سبک عراقی» نامیده و پدید آمدن سبکی دیگر در منطقه‌ای دیگر را با عنوان «سبک آذربایجانی» از دیگر دوره‌ها متمایز کرده‌اند.

علل این تفاوت‌ها را می‌توان ناشی از این دانست که زبان را نمی‌توان جدا از محیط پیدایش و پرورش آن بررسی کرد. زمان و مکان دو عنصر پویا هستند که به‌موجب تغییر و تحولی که از سر می‌گذرانند، می‌توانند بر زبان که موجودی زنده است نیز تأثیرگذار باشند و آن را تغییر دهند. از روش‌های رایج در نام‌گذاری و دسته‌بندی سبک‌های شعری، نام‌گذاری براساس زمان تاریخی و مکان جغرافیایی، تداول بسیاری دارد. با در نظر داشتن دو عامل اصلی زمان و مکان پیدایش متون، می‌توان ویژگی‌های زبانی آن‌ها را با یکدیگر مقایسه کرد. در مقاله حاضر، بر ویژگی‌های زبانی امیرخسرو دهلوی تمرکز کرده‌ایم و در پی آن بوده‌ایم که برجسته‌ترین تفاوت‌های زبانی او را با زبان نظامی که متعلق به ناحیه جغرافیایی متفاوتی است، بیابیم و با

بررسی برخی از شباهت‌ها و تفاوت‌های موجود در آثار این دو شاعر و آثار برخی از سخنوران شرق و غرب قلمرو زبان فارسی، احتمال گویشی بودن یا گونه‌ای بودن برخی از تمایزها را مطرح کنیم.

بی شک زمانی که امیرخسرو از نظامی تقلید می‌کند، شباهت‌ها و تفاوت‌هایی در آثار این دو شاعر آشکار می‌شود. بسیاری از این تفاوت‌ها، ناشی از متفاوت بودن سبک فردی و جهان‌بینی شاعر است که باعث می‌شود کلام خود را به گونه‌ای دیگر به کار ببرد، اما آنچه می‌خواهیم در این مقاله بدان بپردازیم، این است که آیا می‌توانیم بعضی از این تفاوت‌ها را نه به سبک فردی امیرخسرو دهلوی، بلکه به گونه زبانی‌ای که او بدان تعلق دارد، نسبت دهیم؟ بر این اساس، ضمن پذیرفتن اینکه بعضی از تفاوت‌ها مربوط به سبک فردی شاعران است، در پی آنیم که تفاوت‌های غیرسبکی را بیاوریم که مربوط به گونه زبانی شاعر باشد.

نیز ضمن آگاهی از اینکه به کار رفتن یا به کار نرفتن هر مشخصه زبانی همواره حائز اهمیت نیست و هر ناهمسانی‌ای را نمی‌توان به گونه زبانی شاعر نسبت داد، در پی کلماتی بوده‌ایم که تشخیصی خاص داشته‌اند و می‌شود به کار رفتن یا به کار نرفتن آن‌ها را معنادار دانست و از آن نتیجه خاص گرفت. چه، گاه احتمال دارد شاعر براساس بافت، موقعیت و کلام، کلماتی را به کار ببرد که در شعر شاعر دیگر به کار نرفته باشد، همچنین ممکن است شاعر در یک منظومه، کلماتی را به کار ببرد که در منظومه دیگرش به کار نبرده است. در این حالت، بدیهی است که نمی‌توان چنین نتیجه گرفت که گونه زبانی آن شاعر در هر منظومه متفاوت بوده است، زیرا هر دو منظومه سروده خود او هستند.

چنان که گفتیم، هر تفاوتی را نمی‌توان گونه‌شناختی دانست. برخی از تفاوت‌ها سبکی، برخی تاریخی و برخی هم گونه‌شناختی است. شماری از تفاوت‌ها را باید هم به تاریخ نسبت داد، هم به جغرافیا. برای نمونه مسأله رعایت قاعده دال و ذال در شعر گذشتگان هم جغرافیایی است و هم تاریخی. اینکه امیرخسرو بارها دال و ذال را با یکدیگر قافیه کرده است، اما نظامی از این نوع قافیه‌بندی پرهیزی آشکار داشته است، بی شک به تحولات تاریخی زبان فارسی مربوط است، اما چنین تمایزهایی خالی از جنبه جغرافیایی نیز نیست. اینکه سعدی و مولانا در یک عصر می‌زیسته‌اند اما یکی قاعده دال و ذال را رعایت می‌کند و دیگری نه، لزوم توجه به تمایزهای جغرافیایی و تفاوت‌های گونه‌ای را در سنجش‌های زبانی آشکار می‌سازد (عیدگاه ۱۴۰۱، ص ۲۴). یافتن شماری از این تمایزهای تاریخی و جغرافیایی می‌تواند پژوهشگر را در تشخیص ابیات الحاقی و اطمینان حاصل کردن از صحت انتساب آثار به شاعر یاری دهد. برای

نمونه، بیت زیر که به غلط به نظامی منسوب شده است (نظامی ۱۳۷۶: ب: ۱۵)، درواقع از امیرخسرو است که شواهد بسیاری از رعایت نکردن قاعده دال و ذال در اشعار او دیده شده است (عیدگاه ۱۴۰۱: ۲۱۹ و ۲۲۰):

سنگ ورا کرد ترازو سجود زن که به مقدار ترازو نبود

(امیرخسرو دهلوی ۱۳۶۲: ۲۰)

۲. پیشینه پژوهش

درباره گونه‌های جغرافیایی زبان فارسی و ویژگی‌های برجسته برخی از این گونه‌ها مطالب ارزشمندی نوشته شده است. احمد کسروی در رساله «آذری یا زبان باستان آذربایجان» به پاره‌ای از کلمات ویژه آذری و قواعد حاکم بر آن زبان اشاره کرده است (کسروی ۱۳۵۵: ۳۴-۳۸). در رساله روحی انارجانی نیز چهارده فصل «در بیان اصطلاحات و عبارات جماعت اناث و اعیان اجلاف تبریز» (انارجانی ۱۳۳۱: ۳۶۱) آمده است که حاوی اطلاعاتی درمورد لهجه‌ای از زبان پهلوی است که در آن زمان در تبریز زبان عمومی مردم بوده است (همان: ۳۳۰). فصل‌های دیگر این رساله که با موضوع عادات و رسوم مردم تبریز در قرن دهم نوشته شده‌اند نیز دارای اطلاعات مفیدی درباره واژه‌های خاصی هستند که در این ناحیه رایج بوده‌اند.

محمدامین ریاحی در مقدمه نزهه‌المجالس به این نکته اشاره کرده است که در شعر شاعران ناحیه شمال غرب علاوه بر ترکیب‌های خاص، مفردات ناآشنایی نیز دیده می‌شود (جمال خلیل شروانی ۱۳۷۵: ۲۸، مقدمه مصحح). او که این ویژگی‌های خاص زبانی را منسوب به «فارسی ارانی» می‌داند، به نمونه‌هایی از این کلمه‌ها و تعبیرهای خاص در شعر شاعران ناحیه شمال غرب ایران اشاره کرده است (همان: ۳۱-۳۹). او همچنین در مقاله خود با در نظر داشتن رساله احمد کسروی، نکاتی را در این باره برشمرده و به وجود بعضی از ویژگی‌های زبانی از قبیل کاربرد فعل مضارع التزامی اول شخص مفرد در معنای فعل دعایی در شعر شاعران ناحیه اران و آذربایجان اشاره کرده است و برای آن شواهدی را از رساله روحی انارجانی و نزهه‌المجالس، مانند کاربرد فعل دعایی «مبینام» به جای «مبینم» و «چینام» به جای «چینم»، آورده است (ریاحی ۱۳۸۱: ۲۷ و ۲۸). ریاحی همچنین احتمال وجود خویشاوندی بین زبان محاوره مردم نواحی تبریز، عراق و سایر نواحی فهلوی‌زبان را نیز مطرح کرده است (همان: ۲۷).

در زمینه واژه‌های فارسی که در ناحیه هند به کار می‌رفته‌اند، عارف نوشاهی پژوهشی انجام داده است که به بررسی لغات مشترک فارسی و اردو، چه با معانی یکسان و چه با معانی متفاوت، اختصاص دارد (نوشاهی ۱۳۹۴: ۳۳). به‌عنوان نمونه، او از واژه «تلاش» سخن گفته است که در اشعار اقبال لاهوری به معنای «جست‌وجو» است (همان: ۳۵) که کاربردی مشابه در زبان اردو دارد.

در پیمودن این مسیر، پژوهش‌های علی رواقی برای دست یافتن به تصویری واضح‌تر از گونه‌های زبان فارسی در نواحی جغرافیایی مختلف راهگشا بوده است. وی بیش از هر پژوهشگری به مسأله گونه‌های زبان فارسی پرداخته است و در آثار گوناگون خود تمایزهای فراوانی میان گونه‌های زبان فارسی یافته است. از جمله نشان داده است که چه لغت‌هایی مربوط به گونه سیستانی، چه لغت‌هایی مربوط به گونه هروی و کدام‌ها مربوط به گونه فرارودی زبان فارسی بوده‌اند.^۱ به نظر رواقی گونه‌های زبانی از جمله عوامل تأثیرگذار در ساخت زبان نوین فارسی هستند (رواقی ۱۳۶۴: ۸). وی متون ادبی و غیرادبی را دارای واژه‌ها، ویژگی‌های آوایی و ساختارهای نحوی متفاوتی می‌داند که در نهایت گونه‌های زبانی متفاوتی را می‌سازند (رواقی ۱۳۶۴: ۱۱). از دیدگاه او، متن‌های ادبی با قرار گرفتن در جریان استقرار زبان فارسی معیار، نسبت به متون غیرادبی مانند ترجمه‌های قرآن و حدیث و متون فقهی، فرهنگ‌های عربی و فارسی، و داستان‌ها و متن‌های علمی، تأثیر کمتری از واژه‌های گونه‌ای و گویشی پذیرفته‌اند. با وجود این، در آثار شاعران و نویسندگانی مانند رودکی، فردوسی، فرخی، عنصری، ناصرخسرو، سنایی، عطار، انوری، بیهقی و نصرالله منشی، ناهمگونی‌هایی در سطح آوا، لغت و نحو، وجود دارد که زبان آن‌ها را از زبان معاصرانشان متمایز می‌کند. (رواقی، ۱۳۶۴: ۹-۱۱)

با بررسی پژوهش‌های موجود، مشخص می‌شود که تاکنون بر تمایزهای زبانی امیرخسرو دهلوی و نظامی از منظر گونه‌شناسی تأکیدی نشده است و بیشتر از نکته‌های ادبی و فکری و تاریخی آثار این دو شاعر سخن به میان آمده است.

از این میان، می‌توان به مقاله «بررسی جنبه‌های تاریخی دو منظومه خسرو و شیرین نظامی و شیرین و خسرو امیرخسرو» از سوسن یزدانی، مسعود روحانی، و عبدالجبار رحمان اف، اشاره کرد که در آن به زمینه‌های تاریخی داستان غنایی خسرو و شیرین براساس قدیم‌ترین منابع پرداخته‌اند و به این نتیجه رسیده‌اند که امیرخسرو بیش از نظامی به الگوی تاریخی پایبند بوده است.

مقالاتی که به طور مستقل درباره اشعار امیرخسرو دهلوی نوشته شده‌اند نیز متعدد نیستند و اغلب آن‌ها به صنایع ادبی و حوزه‌های فکری شعر او اختصاص داشته‌اند. مقاله «نوآوری‌های امیرخسرو دهلوی در ترکیب واژگان زبان فارسی» از سلیم نیساری، در این میان قابل ذکر است و البته به موضوع بحث ما ارتباطی ندارد. از ترکیباتی که نیساری در شعر امیرخسرو یافته است، در اینجا چند نمونه ذکر می‌کنیم: خامه‌رانی (تندنویسی)، کارران (پیشکار)، سحرور (جادوگر)، ابردست، پرواگه، چهره‌باز (لعب‌باز)، تیروش، و مایه‌جو. (نیساری ۱۳۹۳: ۲۶-۳۱) علاوه بر آن، می‌توان از مقاله «تحلیل نمود نحوی روایت در خسرو و شیرین نظامی، مجنون و لیلی دهلوی و نل و دمن فیضی براساس نظریه تودوروف» از پیمان ریحانی‌نیا، الیاس نورایی و غلامرضا سالمیان، یاد کرد که در آن ویژگی‌های نحوی امیرخسرو و نظامی و تأثیر این ویژگی‌ها بر روایت داستان، بررسی شده است.

تفاوتی که این پژوهش با پژوهش‌های پیشین دارد، این است که تمرکز آن بر جنبه‌های زبانی شعر امیرخسرو دهلوی قرار گرفته است و مشخصه‌های زبانی موجود را با در نظر گرفتن حوزه جغرافیایی‌ای که او بدان تعلق داشته است تحلیل می‌کند. به سخن دیگر هدف از پژوهش حاضر این است که با نگاهی دقیق‌تر به سبک زبانی متون و ژرف‌نگری در رابطه متقابلی که همواره میان زبان و مکان وجود داشته است، به تبیین ویژگی‌های زبانی‌ای که از جغرافیا تأثیر پذیرفته‌اند، پردازد و با دریافتن شباهت‌ها و تفاوت‌ها، گونه‌های زبانی را از همدیگر تفکیک کند و تمایز بخشد.

۳. ویژگی‌های زبانی شیرین و خسرو

۱.۳ سطح آوایی

در سطح آوایی پاره‌ای از ویژگی‌ها زبان امیرخسرو را از زبان نظامی متمایز می‌کند. از این جمله است حذف برخی از صامت‌ها و حرکت و سکون یافتن برخی از حروف که در ادامه بدان می‌پردازیم.

۱.۱.۳ حذف صامت آغازین «ن»

در آثار امیرخسرو و حسن دهلوی که هر دو از نمایندگان شعر ناحیه شرقی هستند، نمونه‌هایی از حذف صامت آغازین «ن» از ابتدای واژه‌ها دیده می‌شود. واژه «شاندن» که در شعر

بررسی ویژگی‌های گونه شرقی زبان ... (وحید عیدگاه طریقه‌ای و هما مرادی نسب) ۳۸۳

امیر خسرو به جای «نشاندن» به کار رفته است و واژه «شستن» که به جای «نشستن» آمده است، نمونه‌هایی از حذف صامت آغازین «ن» هستند:

آب از جگرم خورد و برم نیز جگر داد بالات نهالی که در آب و گل ما شاند

(امیر خسرو دهلوی ۱۳۶۱: ۱۵۶)

به سیزه‌زار فلک طرفه باغبانانند که هر نهال که شاندند باز برکنند

(همان: ۳۰۳)

چشم باشد زیر ابرو و تو باشی چشم من از عزیزی شانمت بالاتر از ابروی خویش

(همان: ۳۵۰)

من بی‌خبر و طفلان سنگی به کف از هر سو شسته به کمین تا کی دیوانه برون آید

(امیر خسرو دهلوی ۱۳۶۱: ۱۴۸)

ساقی برخیز و یار بنشان کاین شسته و آن ستاده باید

(همان: ۱۸۷)

خیز ای رقیب بر در خوبان چه شسته‌ای درهای آسمان را دربان چه حاجتست

(حسن دهلوی ۱۳۵۲: ۵۲)

گر مخلص جانی است که تیریش به دل شست هم ذوق نظر هست که سوفار بماندست

(همان: ۶۰)

چنین کاربردی در شعر نظامی دیده نمی‌شود.

۲.۱.۳ ساکن شدن حرف «ن» پیش از فعل ربطی «است»

طبق قاعده می‌توان الف «است» را بعد از مصوت حذف کرد. در آثار بعضی از شاعران دیده می‌شود که پس از صامت «ن»، الف حذف می‌شود و نون به صورت ساکن خوانده می‌شود. اغلب شاهد‌های آن در شعر قدیم مربوط به نواحی شرقی زبان فارسی است (عیدگاه ۱۴۰۱: ۷۲۰). امیر خسرو دهلوی نیز این تلفظ را در اشعار خود دارد:

با آنکه به عمری بچشد خسرو بیدل یارب که چه شیرینست لب نوش و کنارت
(امیرخسرو دهلوی ۱۳۶۱: ۴۷)

ملکت عشق ملک شد از کرم الهیم پشت من و پلاس غم اینست قبابی شاهیم
(همان: ۴۰۰)

همان‌طور که در دو بیت پیشین ملاحظه شد، دو عبارت «شیرینست» و «اینست» با سکون ن تلفظ می‌شوند. این ویژگی آوایی در شعر حسن دهلوی نیز وجود دارد:

عقل بگریخت از محلت عشق شهر زندانست روستایی را
(حسن دهلوی ۱۳۵۲: ۲۰)

سر افلاک به نظارهٔ دندان‌ت بگشت کین چه پروینست که بر شمس و قمر می‌خندد
(همان: ۹۸)

بید من لرزانست هر ساعت چو باد در صف گلزار صفدر می‌رسد
(همان: ۱۲۶)

۳.۱.۳ حرکت به‌جای سکون

۱.۳.۱.۳ پلک

در بیت زیر از امیرخسرو دهلوی، کاربرد این واژه با سکون لام دیده می‌شود که کاربردی متعارف است:

چشم می‌زن ز دیده بر خسرو که به شب پلک خود به هم نزند
(امیرخسرو دهلوی ۱۳۶۱: ۲۵۷)

اما در بیتی دیگر از امیرخسرو «پلک» با فتحهٔ اول و دوم به کار رفته است که کاربردی گویشی به شمار می‌رود:

در آن گفتن پلک بر هم غنودش درآمد خواب مرگ و خوش ربودش
(امیرخسرو دهلوی ۱۳۶۲: ۳۳۵)

بررسی ویژگی‌های گونه‌های شرقی زبان ... (وحید عیدگاه طریقه‌ای و هما مرادی نسب) ۳۸۵

چنین تلفظی نه تنها در شعر شاعران شمال غرب مانند خاقانی و نظامی وجود ندارد، بلکه در شعر سخنوران ناحیه‌های دیگر و به طور کلی در اغلب متون فارسی به چشم نمی‌خورد. گفتنی است که تمام شاهدهای «پلک» به حرکت «ل» در لغت‌نامه از امیرخسرو است (دهخدا ۱۳۷۷، مدخل مورد بحث).

۴.۱.۳ حذف صامت میانجی

۱.۴.۱.۳ افتادن

این فعل هنگامی که با حذف الف و به صورت فعل مضارع منفی به کار می‌رود معمولاً به صورت «نیفتد» متداول است، نه «نفتد». کاربرد «نفتد» را در شعر امیرخسرو و شعر برخی از دیگر شاعران نواحی شرقی قلمرو زبان فارسی می‌توان دید:

چو نفس بد کند شهوت پرستی بده دستی که درنفتد ز مستی

(امیرخسرو دهلوی ۱۳۶۲: ۲۴۷)

تا به کوه و دشت نفتد همچو فرهاد از غمت چاره خسرو بکن کز دست تو بیچاره شد

(امیرخسرو دهلوی ۱۳۶۱: ۲۱۵)

گفتی که عشق نفتد تا خوب نبود آری نارد شراب مستی تا جام جم نباشد

(همان: ۲۵۷)

گر بود بر خوان احسانش دمی جوع نفتد حاجتش دیگر به نان

(انوری ۱۳۶۴: ۴۳۲)

۲.۳ سطح لغوی

تفاوت‌های لغوی امیرخسرو و نظامی را می‌توان به دو دسته اصلی تقسیم کرد؛ دسته اول، واژه‌هایی که در آثار هر دو به کار می‌روند، اما معنا یا کاربرد متفاوتی دارند، دسته دوم، واژه‌هایی که تنها در آثار امیرخسرو و شاعران قلمرو شرقی زبان فارسی به کار رفته است.

۱.۲.۳ واژه‌های یکسان با معنا یا کاربرد متفاوت

۱.۱.۲.۳ کوب

دهلوی از این واژه در معنای «ضربه و آسیب» و به صورت اسم مصدر استفاده می‌کند، درحالی‌که نظامی آن را به تنهایی به کار نمی‌برد و معمولاً با آن ترکیب‌هایی نظیر «پایکوب» می‌سازد. سلیم نیساری در مقاله خود به کاربرد این واژه در مثنوی‌نویس سپهر امیرخسرو اشاره کرده است. (نیساری ۱۳۹۳: ۳۰)

دو دل کز کوب هجر افکندگی داشت به امید نوازش زندگی داشت

(امیرخسرو دهلوی ۱۳۶۲: ۳۶۹)

خاکم که کوب می‌خورم و پست می‌شوم مورم که رنج می‌برم و بار می‌کشم

(امیرخسرو دهلوی ۱۳۶۱: ۴۲۸)

ابوالفرج رونی نیز که در شمال شرق ایران می‌زیسته است، از این واژه در معنای آسیب و ضربه استفاده کرده است:

بنده گرچه ز ناتوانی و ضعف کوب خورد اندرین سفر حاشاک

(ابوالفرج رونی ۱۳۴۷: ۸۶)

شیطان سنان آبدارت را ناداده شهاب کوب شیطانی

(همان: ۱۳۹)

مولوی نیز این واژه را به همین صورت به کار برده است:

ز کوب غم چه غم دارم که با او پای می‌کوبم چه تلخی آیدم چون من بر شیرین ذقن باشم

(مولوی ۱۳۷۶: ۵۵۳)

۲.۱.۲.۳ آشام

کاربرد این واژه در کلمات مرکب پربسامد است و شاعران زیادی با بهره‌گیری از آن، کلماتی مانند «خون‌آشام، دردی‌آشام و می‌آشام» (معین، ۱۳۸۱: ۴۸) را ساخته‌اند. آنچه در اینجا مد نظر است، کاربرد مصدری این واژه در معنای آشامیدن است.

در فرهنگ جهانگیری برای این واژه سه معنی ذکر شده است که یکی از آن‌ها همان معنای مصدری آن، یعنی آشامیدن و درکشیدن شربت و شراب است. (انجو شیرازی ۱۳۵۱: ۱۳۱) شاهدهی که برای این معنا آورده شده، بیت زیر است:

حسرت فروخورم چو به سینه گره شود آشام خون دل کنم آن را فروبرم

(همان)

علامه دهخدا یکی از معانی این واژه را نوشیدنی و شربت دانسته و ذیل همین مدخل، این بیت را به عنوان شاهد نقل کرده است. هم در فرهنگ جهانگیری و هم در لغت‌نامه دهخدا، سراینده این بیت خاقانی دانسته شده است (دهخدا ۱۳۷۷، ج ۱: مدخل مورد بحث)، در صورتی که این بیت در غزلیات امیرخسرو دهلوی آمده است (امیرخسرو دهلوی، ۱۳۶۱: ۴۲۸) و در دیوان خاقانی نشانی از این غزل یافت نمی‌شود.

امیرخسرو علاوه بر اینکه مانند دیگر شاعران، این واژه را در معنای آشامنده و در ساختمان کلمات مرکب به کار می‌برد، فراوان از معنای مصدری آن نیز استفاده می‌کند:

غرض گر شهوتست و خورد و آشام خران را هم توان کرد آدمی نام

(امیرخسرو دهلوی ۱۳۶۲: ۳۸۴)

چو آن جلاب شیرین کردی آشام ز شیرین عاقبت شیرین کنی کام

(همان: ۳۲۳)

اگر شاهد اخیر را در نظر بگیریم، به نظر می‌رسد که امیرخسرو گاهی «آشام کردن» را به طور پیوسته و در معنای نوشیدن و آشامیدن می‌آورد. در بیتی که به خاقانی نسبت داده شده نیز «آشام خون دل کنم» آمده است که مغایر با کاربردهای متداول در شعر اوست.

۳.۱.۲.۳ ایستاد

امیر خسرو علاوه بر اینکه مانند نظامی و سایر شاعران این واژه را به صورت فعل به کار می‌برد، از آن به عنوان اسم نیز استفاده می‌کند، اما نظامی تنها این واژه را به شکل فعل می‌آورد، که کاربردی است متعارف. این است نمونه‌هایی از کاربرد اسمی «ایستاد» چه به صورت مستقل چه به صورت «ایستاد کردن» و «ایستاد دادن» در شعر امیر خسرو:

به عهدش هر که در سر کرد بادی سر او را بزد بی ایستادی

(امیر خسرو دهلوی ۱۳۶۲: ۲۷۰)

اینک سواره می‌رود و تا ببینمش ای آب دیده یک نفسی ایستاد کن

(امیر خسرو دهلوی ۱۳۶۱: ۴۷۷)

اشک خسرو همی رود ز فراق گر توانیدش ایستاد دهید

(همان: ۳۰۷)

حسن دهلوی نیز از «ایستاد» در کاربرد اسمی استفاده کرده است:

از داروگیر عشق بتان اشک من نگر چون لشکر گریخته کش ایستاد نیست

(حسن دهلوی ۱۳۵۲: ۳۶)

لشکر مژگان او قلبم شکست اشک خونین ایستادی هم نکرد

(همان: ۱۸۰)

۴.۱.۲.۳ نیفه / لیفه

در لغت‌نامه دهخدا نیفه و لیفه دو صورت آوایی متفاوت از واژه‌ای یکسان شمرده شده‌اند. (دهخدا ۱۳۷۷: مدخل مورد بحث). این واژه در خسرو و شیرین به صورت «نیفه» به کار رفته است:

سهی سروش چو برگ بید لرزان شده زو نافه کاسد نیفه ارزان

(نظامی ۱۳۷۸ الف: ۱۷۱)

بررسی ویژگی‌های گونه شرقی زبان ... (وحید عیدگاه طریقه‌ای و هما مرادی نسب) ۳۸۹

و در شیرین و خسرو دهلوی به صورت «لیفه» ضبط شده است:

اجل دامن بکشتن چست کرده زمین لیفه بخوردن سست کرده

(امیرخسرو دهلوی ۱۳۶۲: ۲۷۹)

دهخدا بیت اخیر را به صورت «نیفه» ضبط کرده است، نه «لیفه». او برای این واژه شاهد دیگری را نیز از امیرخسرو دهلوی و از فرهنگ رشیدی نقل کرده است. (دهخدا ۱۳۷۷: مدخل مورد بحث)

در دیوان اشعار عمیق بخارایی نیز این واژه به صورت «لیفه» دیده می‌شود:

سپاه لیفه شلوار اگر تو عرض کنی سپاه ذره نیارند کرد با تو جدل

(عمیق بخاری ۱۳۳۹: ۱۷۴)

اگر مطابق فرهنگ‌نامه‌هایی که دهخدا به آن‌ها ارجاع داده است، «نیفه» و «لیفه» را دو صورت آوایی متفاوت از یک واژه در نظر بگیریم، به نظر می‌رسد این واژه در آثار نظامی و امیرخسرو کاربرد معنایی متفاوتی داشته است. براساس لغت‌نامه دهخدا، یکی از معانی این واژه جای بند ازار و شلوار، و معنای دیگر آن پوستین نرم و لطیفی است که از حوالی ناف روباه ساخته می‌شود (دهخدا ۱۳۷۷: مدخل مورد بحث). با بررسی شواهد، مشخص می‌شود که امیرخسرو این واژه را فقط در معنای اول به کار می‌برد، درحالی که نظامی فقط آن را در معنای «پوستین» یا «پوست» می‌آورد:

آهو و روباه در آن مرغزار نافه به گل داده و نیفه به خار

(نظامی ۱۳۷۶: ۵۴)

بسی نافه مهر ناکرده باز ز نیفه بسی جامه دلنواز

(نظامی ۱۳۷۸: ۲۴۶)

آمد و گردش دو سه جولان گرفت نیفه روباه به دندان گرفت

(نظامی ۱۳۷۶: ۱۰۴)

در میان شواهدی که دهخدا برای این کاربرد معنایی ذکر کرده است، بیتی از شرف شفروء اصفهانی نیز وجود دارد:

شیر کز مالش عدل تو دباغت یابد گردنش نرم‌تر از نیفه روباه شود

(دهخدا ۱۳۷۷: ۲۲۹۵۷)

شباهت معنایی بین کاربرد این واژه در شعر نظامی و شرف شفروء اصفهانی که یکی در ناحیه آذربایجان و دیگری در ناحیه اصفهان می‌زیسته است، می‌تواند بیانگر وجود شباهت بین ویژگی‌های زبانی در این دو ناحیه باشد. با توجه به آنچه از منابع برمی‌آید، عراق عجم و آذربایجان از دوره پیش از اسلام دارای زبانی فراموش شده به نام زبان فهلوی و ادبیاتی غنی به نام فهلویات بوده‌اند (فیروزبخش ۱۴۰۱: ۱۷). بیشتر اهل تحقیق در اینکه سه ناحیه نهاوند، همدان، ری و اصفهان جزو پهل بهله بوده‌اند، اتفاق نظر دارند. (همان: ۲۸) ابن مقفع، حمزه اصفهانی و محمد خوارزمی، ناحیه آذربایجان را نیز جزو پهل بهله به حساب می‌آوردند (همان).

محمدامین ریاحی معتقد است زبان ناحیه آذربایجان با فهلوی سرزمین‌های دیگری مانند ری و اصفهان نزدیک بوده است. (جمال خلیل شروانی ۱۳۷۵: ۳۲) با بررسی شعر شاعران نواحی آذربایجان، اصفهان و ری، می‌توان احتمال وجود شباهت بین ویژگی‌های زبانی این نواحی را مطرح کرد زیرا برخی از واژه‌های پربسامد شعر نظامی و شاعران شمال غرب، در شعر شاعران ری و اصفهان، مانند جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی و شرف شفروء اصفهانی نیز به کار رفته‌اند.

۲.۲.۳ واژه‌های خاص امیر خسرو دهلوی

۱.۲.۲.۳ ته

این واژه از واژه‌های نشان‌داری است که در شعر امیرخسرو در معنای «زیر» به کار می‌رود:

ای مرا در ته هر موی به زلفت بندی چه کنی بند ز بندم همه یک‌بار جدا

(امیرخسرو دهلوی ۱۳۶۱: ۳)

اندر دلم این بود که بگذشت همه عمر وین دیده نثاری به ته پای تو افشاند

(همان: ۱۵۶)

روزی اگر آن ماه به مهمان من آید دوران فلک در ته فرمان من آید

(همان: ۱۵۹)

بررسی ویژگی‌های گونه شرقی زبان ... (وحید عیدگاه طریقه‌ای و هما مرادی نسب) ۳۹۱

اگر چشم تو روزی بر مه افتد مه ار خورشید باشد در ته افتد

(همان: ۱۷۷)

واژه «ته» در معنای «زیر» در دیوان حسن دهلوی نیز به کار رفته است:

گر شوق سر زلفش از اهل صفا جویی اندر ته هر خرقة زَنار برون آید

(حسن دهلوی ۱۳۵۲: ۹۸)

۲.۲.۲.۳ پیچاک

این واژه نیز از واژه‌های ناحیه شرقی است که در شعر حسن دهلوی نیز آمده است:

جعد همی پیچی و جان می‌بری این همه پیچاک تو بر جان ماست

(حسن دهلوی ۱۳۵۲: ۶۰)

در یکی از غزل‌های امیر خسرو دهلوی بیتی به صورت زیر دیده می‌شود:

من و بی‌چاک زلف آن بت و بیداری شب‌ها کجا خسبد کسی کش می‌خلد در سینه عقرب‌ها

(امیر خسرو دهلوی ۱۳۶۱: ۳۳)

از آنجایی که مصراع اول این بیت با واژه «بی‌چاک» بی‌معنا است و همچنین با توجه به کاربرد واژه «پیچاک» در معنای پیچ و خم در نواحی شرقی، این واژه باید به «پیچاک» تصحیح گردد.

۳.۲.۲.۳ پیش افتاد

در دیوان امیر خسرو دهلوی به کار رفته است و مطابق با لغت‌نامه دهخدا کنایه از «قسمت و نصیب» است. (دهخدا، ۱۳۷۷: مدخل مورد بحث)، دهخدا شاهد دیگری را نیز از حسن دهلوی نقل می‌کند. جالب توجه است که هر دو شاعر متعلق به ناحیه شرقی هستند:

من نشسته هر دم و از دیده خون پیش افتدم بین دل خون‌گشته خسرو را چه پیش افتاد داد

(امیر خسرو دهلوی ۱۳۶۱: ۲۰۵)

هر ساعت از مژگان خود خون دلم پیش او فتد زین زار ماند بخت بد اینست پیش‌افتاد من
(همان: ۴۶۱)

بیت حسن دهلوی چنین است:

تا پیش او افتد مگر اینک ز چشم درفشان درها ذخیره می‌کنم از بهر پیش‌افتاد را
(حسن دهلوی ۱۳۵۲: ۶)

۴.۲.۲.۳ توی / تو: اندرون، لا

امیرخسرو این واژه را چند بار در اشعار خودش به کار برده است. این در حالی است که این واژه در اشعار نظامی یک شاهد نیز ندارد.

نخفت ایرا خسک در بسترش بود مگس در توی پیراهن درش بود
(امیرخسرو دهلوی ۱۳۶۲: ۲۶۷)

به خانه باز شد با انده تو درونش دردمند از کار خسرو
(همان: ۳۳۰)

۵.۲.۲.۳ خَله

در معنای چیزی خَلنده و فرورونده مانند سوزن و جوالدوز و درفش (دهخدا ۱۳۷۷: مدخل مورد بحث) در شعر امیرخسرو دهلوی به چشم می‌خورد:

خله چون پوست از بیرون خراشد خله در دل نگر تا چون خراشد
(امیرخسرو دهلوی ۱۳۶۲: ۲۸۱)

به دلم نشسته پیکان مزن ای حکیم طعنه که ترا به پای نازک خله‌ای ز خار نامد
(همان: ۲۱۸)

بررسی ویژگی‌های گونه‌ی شرقی زبان ... (وحید عیدگاه طرهبه‌ای و هما مرادی نسب) ۳۹۳

۶.۲.۲.۳ خیرباد

این واژه در معنای وداع و خداحافظی در اشعار شاعران شرقی به کار رفته است و هم در شعر امیرخسرو نمونه‌هایی از آن دیده می‌شود:

به امید سلامی رفت روز عمر در کویش

شبت خوش خسروا بگذر که وقت خیرباد است این

(امیرخسرو دهلوی ۱۳۶۱: ۴۵۲)

جان خسرو هست چشم و غمزه عاشق‌کشش عشق جان‌بازيست ياران و عزيزان خیرباد

(همان: ۲۰۷)

قربانه در سلام آورد ساقی دمی بنشین چه جای خیرباد است

(حسن دهلوی ۱۳۵۲: ۴۲)

حسن دهلوی تعبیر «خیرباد کردن» را نیز در اشعار خود به کار برده است:

صبر من بنگر که چون رفت از برم وقت رفتن خیربادی هم نکرد

(همان: ۱۸۰)

با توجه به آنچه گفته شد، قرینه‌ای دیگر برای الحاقی بودن شعر زیر در کلیات سعدی که زبانش از زبان شاعران نواحی شرقی متمایز است، به دست می‌آید:

می‌روم با درد و حسرت از دیارت خیرباد می‌گذارم جان به خدمت یادگارت خیرباد

(سعدی ۱۳۲۰: ۴۰۴)

۷.۲.۲.۳ فرویش

به معنی «فرو گذاشت، درنگ و فراموشی» در شعر امیرخسرو بسامد بالایی دارد:

که از لب شربت ندهی بکشتن هم نمی‌ارزم چرا در کارهات آخر چنین فرویش می‌باشد

(امیرخسرو دهلوی ۱۳۶۱: ۱۳۸)

خسرو به آرزو چو خیالت به جان خرید در کار او هنوز چه فرویش می‌کنی

(همان: ۵۶۶)

چشم تو دی ملک جهان می‌گرفت مست شد آن غمزه و فرویش کرد

(همان: ۳۰۴)

مسعود سعد سلمان نیز این واژه را در یکی از رباعیات خود به کار برده است:

هر که که فلک دل مرا ریش کند تنها فکند مرا و فرویش کند

(مسعود سعد سلمان ۱۳۳۹: ۶۹۴)

در شعر حسن دهلوی نیز کاربرد دارد:

من زان توام گر بکشی خیز و بکش زود صید به‌کمند آمده فرویش چه باشد

(حسن دهلوی ۱۳۵۲: ۱۶۵)

۸.۲.۲.۳ گواران

امیر خسرو واژه «گواران» را به‌تنهایی و خارج از ترکیب‌های زبانی به کار می‌برد. یک شاهد در شیرین و خسرو نظامی وجود دارد که به ظاهر دربرگیرنده «گواران» است، اما درست آن است که جمع «خوشگوار» دانسته شود:

به یاد آرم چو شیر خوشگواران فراموشم مکن چون شیرخواران

(نظامی ۱۳۷۸ الف: ۲۴۲)

بر خلاف نظامی، امیر خسرو «گواران» را بارها به کار برده است:

کسی را باشد آن شربت گواران که داند خوردنش بر روی یاران

(امیر خسرو دهلوی ۱۳۶۲: ۳۰۳)

بیار آن ده قدح ای ساقی هوش که بر خسرو نبود این می گواران

(امیر خسرو دهلوی ۱۳۶۱: ۴۵۷)

بررسی ویژگی‌های گونه شرقی زبان ... (وحید عیدگاه طریقه‌ای و هما مرادی نسب) ۳۹۵

در همان غزل، امیرخسرو بیتی دیگر دارد که چنین است:

خورد خون من آن کافر همه روز گوارا باد می بر باده‌خواران

(همان)

در این بیت نیز با توجه به موسیقی واژه‌ها و جناس‌های موجود در بیت‌های پیشین، احتمال اینکه واژه «گوارا» به صورت «گواران» بوده باشد، وجود دارد.

«گواران» در شعر حسن دهلوی نیز کاربرد دارد:

ازان میگون لب‌ت روزی نشد یک جرعه‌ام روزی تو خونم نوش کردی نوش بادا و گوارانت

(حسن دهلوی ۱۳۵۲: ۸۲)

در سبک‌شناسی بهار از این واژه در بررسی سبک کلیله و دمنه نصرالله منشی یاد شده است. ملک‌الشعرای بهار واژه «گواران» را از جمله لغات فارسی‌ای می‌داند که در این اثر به کار رفته و در کتب قدیم کمتر آمده است (بهار ۱۳۹۳، ج ۲: ۲۶۹ و ۲۷۱). علامه دهخدا نیز به کاربرد این واژه در کلیله و دمنه اشاره کرده است (دهخدا ۱۳۷۷: مدخل مورد بحث).

در دیگر متن‌ها اغلب به کاربرد «گوارا» برمی‌خوریم؛ مانند بیتی از مسعود سعد که بدین صورت تصحیح شده است:

بجست ذره زین و چکید قطره زان شد این فروزان آتش شد آن گوارا آب

(مسعود سعد سلمان ۱۳۳۹: ۲۹)

اما باتوجه به کاربرد «گواران» در شعر شاعران شرق و شمال شرق، احتمال اینکه «گوارا» به قرینه «فروزان، دگرگشته «گواران» بوده باشد، وجود دارد.

۹.۲.۲.۳ هر همه

از دیگر واژه‌هایی که در آثار شاعران شرقی به کار رفته است، «هر همه» در معنای «همه» است. در ابیات زیر که از حسن دهلوی و سیدحسن غزنوی هستند، این کاربرد دیده می‌شود:

سبق تو برده‌ای از هر همه خطاکاران زهی معلم تو کت همه خطا موخت

(حسن دهلوی ۱۳۵۲: ۳۴)

پدر و هر سه برادر بخشید که رخ هر همه گلگون بادا

(سیدحسن غزنوی ۱۳۶۲: ۲۲۳)

۱۰.۲.۲.۳ پهلوی

«پهلوی» لغت آشنایی است و کاربرد اسمی آن در اغلب متن‌ها دیده می‌شود. اما امیرخسرو این واژه را به صورت قیدی هم به کار می‌برد. در ابیات زیر به ترتیب «پهلوی من»، «پهلوی خویش»، «پهلوی قمر» و «پهلوی تو» در معنای «کنار من»، «کنار خود»، «کنار قمر» و «کنار تو» به کار رفته است:

دلش روزی که پهلوی من آمد نه من خواندم که خود سوی من آمد

(امیرخسرو دهلوی ۱۳۶۲: ۳۲۱)

چون به پهلوی خودم در رنج و بس ترسم که پیش

خویشتن را هم بینم بعد از این پهلوی خویش

(امیرخسرو دهلوی ۱۳۶۱: ۳۵۰)

راست چون ماه نوم کاهیده و زار و نزار کز پس ماهی بود یکروز پهلوی قمر

(همان: ۳۳۱)

ای کاش شوم زودتری خاک که باری با باد شوم همره و پهلوی تو آیم

(همان: ۳۸۴)

چنین کاربردی در منظومه‌های نظامی دیده نمی‌شود. در سروده‌های او آنچه هست کاربرد اسمی «پهلوی» است که تشخیصی ندارد:

به جولان اندیشه ره‌نورد ز پهلوی به پهلوی شده گرد گرد

(نظامی ۱۳۷۸ ب: ۲۷)

ز پهلوی به پهلوی بگردانمش نشیند بجایی که بنشانمش

(همان: ۳۵۲)

بررسی ویژگی‌های گونه شرقی زبان ... (وحید عیدگاه طریقه‌ای و هما مرادی نسب) ۳۹۷

در پایان باید توجه داشت که پیدا کردن ویژگی‌های خاص نظامی به طوری که نمودی در سخن امیرخسرو دهلوی نداشته باشد، به آسانی رخ نمی‌دهد، زیرا امیرخسرو از زبان او تقلید کرده است و این باعث شده است که برخی از کاربردهای برجسته و پربسامد شعر نظامی به شعر امیرخسرو نیز راه یابد. از آن جمله است فعل «آمودن» که در شعر نظامی بسامد بالایی دارد و در شعر امیرخسرو نیز دیده شده است (دهخدا ۱۳۷۷: مدخل آمودن و آمود). شاهد‌های نظامی از این قرار است:

فسونی چند با خواهش برآمود فسون بردن به بابل کی کند سود

(نظامی ۱۳۷۸ الف: ۳۳۶)

چون شد به قیاس هفت ساله آمود بنفشه کرد لاله

(نظامی ۱۳۷۶ الف: ۶۰)

در کنار اینها می‌توان به برخی از دیگر لغات اشاره کرد که بیشتر مربوط به نواحی غربی قلمرو زبان فارسی است و در نواحی شرقی نمودی ندارد. از آن جمله است یغلق به فتح اول و کسر ثالث، به معنی تیر پیکاندار که در لغت‌نامه دهخدا در شمار واژه‌های ترکی آمده است. این واژه در اشعار نظامی، خاقانی و مجیرالدین بیلقانی که هر سه از شاعران شمال غرب هستند، به کار رفته است:

هنوزش پر یغلق در عقاب است هنوزش برگ نیلوفر در آب است

(نظامی ۱۳۷۸ الف: ۶۹)

در زهره روس رانده زهرآب کانداخته یغلق پران را

(خاقانی ۱۳۸۲: ۳۴)

به دست بندگان در کمان شد ابر نیسانی که از وی یغلق و یاسج همی بارید چون باران

(مجیرالدین بیلقانی ۱۳۵۸: ۱۶۲)

همچنین می‌توانیم به کاربرد «که» به معنی «هنگامی که» در شعر نظامی اشاره کنیم، بی آن که از گویشی بودن آن مطمئن باشیم:

باد از پس داشت چاه در پیش کامد به و بال خانه خویش

(نظامی ۱۳۷۶ الف: ۶۵)

از مادر خود خبر نبودش کامد اجل از جهان ربودش

(همان: ۶۵)

۴. نتیجه‌گیری

در این پژوهش با بررسی ویژگی‌های زبانی شیرین و خسرو و مقایسه آن با خسرو و شیرین تفاوت‌هایی زبانی به دست آمد که برخی از آنها را با توجه به دیگر متون می‌توان به تمایزهای جغرافیایی دو گونه شرقی و شمال غربی زبان فارسی مرتبط دانست. از میان ویژگی‌های آوایی شیرین و خسرو می‌توان به حذف صامت آغازین ن، کاربرد نون ساکن پیش از فعل ربطی است، کاربرد سکون به جای حرکت و کاربرد حرکت به جای سکون، افزودن الف به صامت‌های سایشی، و بلند خواندن مصوت کوتاه اشاره کرد. تفاوت معنایی برخی از لغت‌ها در شعر امیرخسرو و نظامی نمود دیگری از تمایز دو گونه زبان فارسی است. از این دست است کاربرد و معنای متفاوت «کوب»، «آشام» و «نیفه/لیفه» در شیرین و خسرو و شیرین.

علاوه بر آن، اشعار نظامی و دهلوی دارای واژه‌های خاصی است که کاربرد آن‌ها مختص به ناحیه جغرافیایی هر یک از این دو شاعر است. از جمله واژه‌های خاص نظامی و ناحیه شمال غرب ایران می‌توان به «آمودن» و «یغلق» اشاره کرد و از واژه‌های تمایزبخش امیرخسرو دهلوی و ناحیه شرق و شمال شرق می‌توان واژه‌های «ته» به معنای زیر، «فرویش»، «توی/تو»، «خله»، «گواران» «پیش افتاد»، «هر همه»، «خیرباد» و «پیچاک» را نام برد.

شواهد نشان می‌دهند که احتمال وجود شباهت‌های زبانی بین دو ناحیه آذربایجان در شمال غرب و نواحی ری و اصفهان وجود دارد. پی بردن به شباهت‌ها و تفاوت‌های زبانی در هر حوزه جغرافیایی نیازمند پژوهش‌های گسترده‌تر و پرداختن به گونه‌های مختلف زبان فارسی است.

پی‌نوشت

۱. برای مطالعه بیشتر بنگرید به: ۱- رواقی، علی (۱۳۸۴ و ۱۳۸۵)، «گونه زبان فارسی فرارودی»، کتاب ماه ادبیات و فلسفه، بهمن و اسفند و فروردین، ش ۱۰۰ و ۱۰۱ و ۱۰۲؛ ۲- رواقی، علی (۱۳۸۲)، «گویش‌ها

بررسی ویژگی‌های گونه شرقی زبان ... (وحید عیدگاه طریقه‌ای و هما مرادی نسب) ۳۹۹

و متون فارسی (۱)، «نامه انجمن، تابستان، ش ۱۰؛ ۳- رواقی، علی (۱۳۸۲)، «گوشش‌ها و متون فارسی (۲)، «نامه انجمن، پاییز، ش ۱۱؛ ۴- رواقی، علی (۱۳۹۵)، «گونه‌شناسی متن‌های فارسی، گونه فارسی هروی با نگاهی به کلمات شیخ الاسلام در کتاب در هرگز و همیشه انسان»، ضمیمه گزارش میراث، تابستان، شماره ۴؛ ۵- رواقی، علی (۱۳۹۴)، «گونه‌شناسی متن‌های فارسی، گونه فارسی فرارودی (ماوراءالنهری) با نگاهی به کتاب ارشاد»، ضمیمه آینه میراث، بهار، ش ۳۹.

کتاب‌نامه

- اسدی طوسی، ابومنصور علی بن احمد (۱۳۱۹)، *لغت فرس*، به تصحیح عباس اقبال، تهران: چاپخانه مجلس.
- انارجانی، روحی (۱۳۳۳)، «رساله روحی انارجانی با تصحیح و مقدمه سعید نفیسی»، *فرهنگ ایران زمین*، ش ۲.
- انجو شیرازی، جمال‌الدین حسین (۱۳۵۱)، *فرهنگ جهانگیری*، ویراسته رحیم عقیقی، مشهد: دانشگاه مشهد.
- انوری (۱۳۶۴)، *دیوان*، به کوشش سعید نفیسی، تهران: پیروز.
- بخاری، عمیق (۱۳۳۹)، *دیوان عمیق بخاری*، به تصحیح سعید نفیسی، تهران: کتابفروشی فروغی.
- بهار، محمدتقی (۱۳۹۳)، *سبک‌شناسی یا تاریخ تطور نثر فارسی*، تهران: زوار.
- بیلقانی، مجیرالدین (۱۳۵۸)، *دیوان مجیرالدین بیلقانی*، تصحیح و تعلیق محمد آبادی، تبریز: مؤسسه تاریخ و فرهنگ ایران.
- خاقانی، بدیل بن علی (۱۳۸۲)، *دیوان خاقانی شروانی*، تصحیح ضیاءالدین سجادی، تهران: زوار.
- خانلری، پرویز (۱۳۹۱)، *تاریخ زبان فارسی*، تهران: فرهنگ نشر نو.
- دهخدا، علی‌اکبر و همکاران (۱۳۷۷)، *لغت‌نامه دهخدا*، زیر نظر محمد معین و سید جعفر شهیدی، تهران: دانشگاه تهران.
- دهلوی، امیر خسرو (۱۳۸۰)، *مجنون و لیلی*، به تصحیح محسن باغبانی، قم: ظفر.
- دهلوی، امیر خسرو (۱۳۶۱)، *دیوان امیر خسرو دهلوی*، به تصحیح سعید نفیسی، تهران: جاویدان.
- دهلوی، امیر خسرو (۱۳۶۲)، *خمسه امیر خسرو دهلوی*، با مقدمه و تصحیح امیراحمد اشرفی، تهران: شقایق.
- دهلوی، حسن (۱۳۵۲)، *دیوان حسن سجزی دهلوی*، به تصحیح مسعودعلی محوی، حیدرآباد هند: مکتبه ابراهیمه میشن پریس.
- ریحانی‌نیا، پیمان، نورایی، الیاس، سالمیان، غلامرضا (۱۴۰۱)، «تحلیل نمود نحوی روایت در خسرو و شیرین نظامی، مجنون و لیلی دهلوی و نل و دمن فیضی براساس نظریه تودوروف»، *کهن‌نامه ادب پارسی*، بهار و تابستان، ش ۱.

۴۰۰ کهن‌نامه/دب پارسی، سال ۱۵، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۳

رواقی، علی، قرآن قدس (۱۳۶۴)، مؤسسه شهید محمد رواقی.

رواقی، علی (۱۳۸۲الف)، «گویش‌ها و متون فارسی (۱)»، نامه/انجمن، تابستان، ش ۱۰.

رواقی، علی (۱۳۸۲ب)، «گویش‌ها و متون فارسی (۲)»، نامه/انجمن، پاییز، ش ۱۱.

رواقی، علی (۱۳۸۴ و ۱۳۸۵)، «گونه زبان فارسی فرارودی»، کتاب ماه ادبیات و فلسفه، بهمن و اسفند ۱۳۸۴ و فروردین ۱۳۸۵، ش ۱۰۰ و ۱۰۱ و ۱۰۲.

رواقی، علی (۱۳۸۶)، «گونه‌شناسی (سبک‌شناسی) نوشته‌های ادب فارسی»، گزارش فرهنگستان زبان و ادب فارسی، بهار و تابستان، ش ۵.

رواقی، علی (۱۳۹۰)، «گونه‌شناسی تاریخی و جغرافیایی زبان فارسی»، رشد آموزش زبان و ادب فارسی، تابستان، ش ۹۸.

رواقی، علی (۱۳۹۴)، «گونه‌شناسی متن‌های فارسی گونه فارسی فرارودی (ماوراءالنهری) با نگاهی به کتاب ارشاد»، ضمیمه آینه میراث، بهار، ش ۳۹.

رواقی، علی (۱۳۹۵)، «گونه‌شناسی متن‌های فارسی گونه فارسی هروی با نگاهی به کلمات شیخ الاسلام در کتابدر هرگز و همیشه انسان»، ضمیمه گزارش میراث، تابستان، ش ۴.

رونی، ابوالفرج (۱۳۴۷)، دیوان ابوالفرج رونی، به اهتمام محمود مهدوی دامغانی، مشهد: کتابفروشی باستان. ریاحی، محمدامین (۱۳۸۱)، «ملاحظات درباره زبان کهن آذربایجان»، اطلاعات سیاسی/اقتصادی، مهر و آبان، ش ۱۸۱ و ۱۸۲.

سعدی (۱۳۲۰)، کلیات سعدی، به تصحیح محمدعلی فروغی، تهران: چاپخانه بروخیم.

سلمان، مسعود سعد (۱۳۳۹)، دیوان مسعود سعد سلمان، به تصحیح رشید یاسمی، تهران: پیروز.

سلمان، مسعود سعد (۱۳۹۰)، دیوان مسعود سعد سلمان، به تصحیح محمد مهیار، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

سنائی غزنوی، ابوالمجد (۱۳۶۲)، دیوان سنائی غزنوی، به سعی و اهتمام مدرس رضوی، تهران: انتشارات سنایی.

سنائی غزنوی، ابوالمجد (۱۳۲۹)، حدیقه الحقیقه و شریعه الطریقه، به تصحیح مدرس رضوی، تهران: سپهر. شروانی، جمال خلیل (۱۳۷۵)، نزهه المجالس، به تصحیح و تحقیق دکتر محمدامین ریاحی، تهران: علمی.

عبدالرزاق اصفهانی (۱۳۲۰)، دیوان کامل جمال‌الدین محمد بن عبدالرزاق اصفهانی، به تصحیح حسن وحید دستگردی، تهران: ارمغان.

عطار نیشابوری، فریدالدین محمد (۱۳۴۱)، دیوان غزلیات و قصاید عطار، به اهتمام و تصحیح تقی تفضلی، تهران: انجمن آثار ملی.

عیدگاه، وحید (۱۴۰۱)، تلفظ در شعر کهن فارسی، تهران: انتشارات دکتر محمود افشار.

بررسی ویژگی‌های گونه شرقی زبان ... (وحید عیدگاه طریقه‌ای و هما مرادی نسب) ۴۰۱

غزنوی، سیدحسن (۱۳۶۲)، *دیوان سیدحسن غزنوی*، به تصحیح و مقدمه محمدتقی مدرس رضوی، تهران: اساطیر.

فیروزبخش، پژمان (۱۴۰۱)، *فهلویات*، تهران: انتشارات دکتر محمود افشار.

کسروی، احمد (۱۳۸۵)، *آذری یا زبان باستان آذربایجان*، تهران: هزار کرمان.

معین، محمد (۱۳۸۱)، *فرهنگ فارسی*، تهران: آدنا: کتاب راه نو.

مولوی، جلال‌الدین (۱۳۵۷)، *کلیات مثنوی معنوی*، به تصحیح حسین پژمان بختیاری، تهران: طلوع.

مولوی، جلال‌الدین محمد (۱۳۷۶)، *کلیات شمس تبریزی*، به تصحیح بدیع‌الزمان فروزانفر، تهران: امیرکبیر.

نظامی گنج‌ای (۱۳۷۶ الف)، *لیلی و مجنون*، به تصحیح حسن وحید دستگردی، به کوشش سعید حمیدیان، تهران: قطره.

نظامی گنج‌ای (۱۳۷۶ ب)، *مخزن‌الاسرار*، به تصحیح حسن وحید دستگردی، به کوشش سعید حمیدیان، تهران: قطره.

نظامی گنج‌ای (۱۳۷۸ الف)، *خسرو و شیرین*، به تصحیح حسن وحید دستگردی، به کوشش سعید حمیدیان، تهران: قطره.

نظامی گنج‌ای (۱۳۷۸ ب)، *شرف‌نامه*، به تصحیح حسن وحید دستگردی، به کوشش سعید حمیدیان، تهران: قطره.

نظامی گنج‌ای (۱۳۷۸ ج)، *گنجینه نظامی*، به تصحیح حسن وحید دستگردی، به کوشش سعید حمیدیان، تهران: قطره.

نصرالله منشی (۱۳۷۱)، *ترجمه کلیله و دمنه*، تصحیح و توضیح مجتبی مینوی طهرانی، تهران: امیرکبیر.

نوشاهی، عارف و زهره مشاوری (۱۳۹۴)، «فارسی در پاکستان»، *گزارش میراث*، آذر و اسفند، ش ۷۲ و ۷۳.

نیساری، سلیم، «نوآوری‌های امیرخسرو دهلوی در ترکیب واژگان زبان فارسی (برگرفته از مثنوی نه‌سپهر)» (۱۳۹۳)، *نشریه شبه قاره (ویژه‌نامه فرهنگستان)*، بهار و تابستان، ش ۲.

